

अद्वैतवेदान्ते गौडपादाचार्याणाम् अजातिवादः — एकः निबन्धात्मकविमर्शः

Dr. Anju J

Assistant Professor
Department of Sanskrit
Sreenarayanaguru Open University
Kollam, Kureepuzha, Kerala, India
Email: anjujayasree1993@gmail.com

Abstract: अद्वैतवेदान्तपरम्परायां गौडपादाचार्यस्य योगदानं विशेषगौरवपूर्णम्। माण्डूक्योपनिषदाधारिताः तस्य कारिकाः अद्वैतदर्शने प्राचीनतमं व्यवस्थितस्वरूपं प्रकटयन्ति¹। विशेषतया “अजातिवादः” इति तेन प्रतिपादितं तत्त्वम् अद्वैतवादस्य हृदयस्थम्, यतः अयं सिद्धान्तः जगतः परमार्थतः अनुत्पन्नत्वं प्रतिपादयति²। अजातिवादस्य मूलसिद्धान्तः अयं यत् जगत् न कदापि वास्तविकतया जायते, न नश्यति, न विक्रियते³, किन्तु सर्वं नाम अनाद्यविद्यामूलया मायया कल्पितमेव।

गौडपादाचार्यस्य “न निरोधो न चोत्पत्तिः” इति प्रसिद्धं वचनं⁴ तत्त्वतः एतदेव बोधयति यत् जन्मनाशौ परमार्थतः नास्ति, केवलं व्यवहारदृष्ट्या तौ अवभासेते। स्वप्ने दृश्यते जगत् यथा जाग्रद्भूमेः वास्तविकत्वं न प्राप्नोति, तथैव जाग्रत्संसारोऽपि परमार्थतः कल्पितमात्रम् इति तुलना सशक्तं प्रमाणम्। बौद्धदर्शनस्य विज्ञानवादेन सह अजातिवादस्य किञ्चन साम्यं दृश्यते, किन्तु अद्वैतदृष्ट्या ब्रह्मणः नित्यसत्यतत्त्वं न परित्यज्यते। जगतः विज्ञानमात्रतया अवभासमानत्वे साम्यं दृश्यते, परन्तु बौद्धानां क्षणिकवादः अद्वैतस्य नित्यब्रह्मवादात् भिन्नः।

आधुनिकवैज्ञानिकदृष्ट्या अपि अजातिवादः रोचकं सम्बन्धं वहति। कण्टम्-भौतिकशास्त्रे पदार्थः निरीक्षणाधीनः इति दृष्टिः अद्वैतदर्शनेन प्रतिपादितस्य अनुभवरूपजगतः समीपं गच्छति। एवम् अजातिवादः केवलं प्राचीनदर्शनम् न, अपि तु आधुनिकचिन्तनानां प्रकाशे पुनर्मूल्यायमानः तत्त्वज्ञानस्य आधारभूततत्त्वम् इति निष्कर्षः निष्पद्यते।

Keywords: अद्वैतवेदान्तः, गौडपादाचार्यः, अजातिवादः, स्वप्नदृष्टान्तः, अलातशान्तिदृष्टान्तः, अविद्या, मोक्षमार्गः।

उपोद्घातः

भारतीयतत्त्वचिन्तनस्य दीर्घपरम्परायाम् अद्वैतवेदान्तं तत्त्वदर्शने सर्वोच्चस्थानं प्राप्नोति⁵। उपनिषदां साररूपं ब्रह्मविद्या यदा गुरु-शिष्यपरम्पराया विवर्तिता तदा तद् दर्शनम् अनेकप्रकारेण विकसितम्। एतस्मिन् प्रवाहे प्राचीनाचार्येषु गौडपादाचार्यः विशेषम् अद्वितीयं च स्थानं धारयति⁶। तेन विरचिताः माण्डूक्यकारिकाः अद्वैतमतस्य गूढगह्वररूपं उद्घाटयन्ति, यत्र अद्वैतस्य मूलं तत्त्वम् अजातिवादः अत्यन्तं प्रकरणसंस्कृत्या प्रकाशितः।

अजातिवादः इति नाम्ना विख्यातः सिद्धान्तः अद्वैतदृष्ट्या जगतोऽसत्त्वं न प्रतिपादयति, किन्तु ब्रह्मणः निरवच्छिन्ननित्यतत्त्वस्य, जगतः तदाश्रित-मायिकाभासस्य, जीवस्य ब्रह्मस्वरूपनिर्णयस्य च एकैकेन विशुद्धं विवेचनं करोति। अतः अयं सिद्धान्तः केवलं अद्वैतदर्शनस्य सैद्धान्तिकस्तम्भः न, अपि तु जीवनदर्शनस्य अपि मूलं प्रकाशयति।

मुख्यविषयः

अद्वैतवेदान्तपरम्परायां गौडपादाचार्यस्य योगदानम् अत्यन्तं मौलिकम्। तेन विरचिताः माण्डूक्यकारिकाः न केवलं अद्वैतदर्शने प्राचीनतमं व्यवस्थिततत्त्वं प्रदर्शयन्ति, अपि तु अजातिवादस्य

परम्परायाः आदिमं प्रकाशम् दत्त्वा अद्वैतमीमांसायाः केन्द्रमार्गं प्रबुद्धयन्ति। अजातिवादः नाम नूतनतया कल्पितः कश्चित् सिद्धान्तः न, किं तु उपनिषदां धर्मानां, अनुभवस्य, तत्त्वचिन्तनस्य च सङ्ग्रहेण उद्भूतं तत्त्वम्।

१. अजातिवादस्य तात्त्विकस्वरूपम्

अजातिवादस्य सारभूता उक्तिः “न जायते किञ्चन”⁷ इति; एषा उक्तिः जगतः परमार्थतः अनुत्पन्नत्वं द्योतयति। अद्वैतदृष्ट्या यत् किञ्चिदपि उत्पन्नं दृश्यते, तत् व्यवहारदृष्ट्या एव, न तु तत्त्वतः। जन्म, नाशः, विकारः, परिवर्तनं— एते सर्वे अनुभवगोचराः भान्ति, परन्तु परमार्थे न विद्यन्ते।

गौडपादाचार्यस्य प्रसिद्धं वचनं —

“न निरोधो न चोत्पत्तिः न बद्धो न च साधकः।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्तः एषा परमार्थता।”⁸

एतत् अद्वैततत्त्वस्य सारतत्त्वं प्रकटयति। न कस्यचित् विनाशः, नोत्पत्तिः; जीवस्य, जगतः, बन्धमोक्षवृत्तेः च परमार्थतः अभावः। ब्रह्मैव अविकृतं, नित्यं, शुद्धं, एकं, अद्वितीयम् अवशिष्टम्।

जगतः स्वप्नवत् आभासः इव; यथा स्वप्ने दृश्यते स्थितिः बहुरूपा, सजीवा, क्रियायुक्ता च, परन्तु तस्याः वास्तविकता न भवति; जाग्रदवस्थायां तत् सर्वं मिथ्या प्रतिपद्यते। तथैव जाग्रत्संसारः परमार्थदृष्ट्या कल्पितमेव। अद्वैतदृष्ट्या जगतः अनिर्वचनीयः — न सत्, नासत्, अपि तु मायोपहितः अवभासमात्रः।

२. माण्डूक्योपनिषद्-आधारिताः तर्काः

माण्डूक्योपनिषद् आत्मतत्त्वस्य अतिसूक्ष्मं रहस्यं प्रकटयति। तस्य त्रयोदश मन्त्राः जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्ति-तुरीयस्वरूपस्य दार्शनिक-विमर्शं कुर्वन्ति। गौडपादाचार्यः तस्य उपरि कारिकाः रचयन् अजातिवादं चतुर्भिः आधारैः संरचयति — आगम-युक्ति-अनुभव-दृष्टान्तः।

विशेषतया अलातशान्तिदृष्टान्तः — ज्वलन्तं दण्डं वेगेन चलितं यथा वर्तुलरूपं दीप्तिमयवलयं इव दृश्यते, परन्तु वस्तुतः न वर्तुलम् अस्ति, दण्डमेव अस्ति; तथैव जगतः बहुरूपप्रपञ्चः अविद्यायां वेगात् अभति, परमार्थतः तु नास्ति। अयं दृष्टान्तः जगतोऽसतत्त्वं, मायिकत्वं, अविद्यामूलत्वं च साधयति।

३. स्वप्न-जाग्रदृष्टान्तः – अजातिवादस्य दार्शनिक-आधारः

अजातिवादस्य अन्यतमं सशक्तं प्रमाणं स्वप्न-जाग्रदृष्टान्तः। स्वप्ने दृश्यमानं जगत् लोकः, पुरुषाः, भवनानि, भयम्, सुखम्, धर्माधर्माः — परिपूर्णतया सजीवम् इव अनुभूयते। किन्तु तस्मात् जागृत्यैव ज्ञायते यत् तत् सर्वं मिथ्याऽभूत्।

एवमेव जाग्रत्संसारः अद्वैतदृष्ट्या परमानुभवादृष्ट्या स्वप्नवत् इति सिद्ध्यति। संसारः अनादिरूपः, मनः-वासनाया-अविद्याया च विशिष्टः, परन्तु परमार्थतः न स्यात्। अतः अजातिवादः स्वप्नप्रमाणेन सिद्ध्यति यत् दृश्यते, तदेव सर्वदा तत्त्वं न भवति।

४. बौद्धदर्शनैः सह साम्य-वैषम्यम् (एकीकृतं विवेचनम्)

अनेके विद्वांसः कथयन्ति यत् गौडपादाचार्यः बौद्धवैज्ञानिकचिन्तनस्य समीपं गच्छति, विशेषतया विज्ञानवादस्य। साम्यं दृश्यते— जगतोऽनुभवरूपता, बाह्यसत्ताया नित्यत्वाभावः, वस्तुनः कल्पनात्मकता — एते त्रयः अजातिवादेन सह प्रत्यक्षं साम्यं वहन्ति।

किन्तु महत्त्वभेदाः

- बौद्धाः क्षणिकवादम् उपदिशन्ति; अद्वैतिनः ब्रह्मणः अनादिनित्यत्वम् उपनिषदाधारितं स्वीकरोति।
 - विज्ञानवादः शून्यता-केन्द्रितः; अद्वैतम् पूर्णब्रह्मतत्त्वं प्रतिपद्यते।
 - बौद्धे, विशेषतः योगाचारविज्ञानवादे, तर्कः प्रधानः; अद्वैते श्रुतिरेव परमानुप्रमाणम्।
- अतः गौडपादाचार्यस्य अजातिवादः बौद्धतत्त्वस्य समीपं गच्छन् अपि तत्त्वतः स्वातन्त्र्येण स्थितः।

५. आधुनिकवैज्ञानिकचिन्तनं च अजातिवादः

५.१ कण्टमदृष्टिः

आधुनिककण्टम्-वैज्ञानिकाः वदन्ति—

- वस्तु निरीक्षणानुग्रहं विनापि निश्चितं स्वरूपं नालभते, जगत् संभाव्यतरङ्गरूपेण व्यवहरति, दृष्टा एव द्रव्यस्य भावं निर्माति।

अद्वैतदर्शनं च सूचयति—

- जगत् अनुभवाधीनः, चित्त-दर्शन-बोधसंबन्धानुगुणः, परमार्थतः ब्रह्मण्यवस्थितः।

अतः कण्टम्-तत्त्वज्ञानम् अजातिवादस्य वैशिष्ट्यं न नवं, किं तु पुनःप्रतिष्ठापनम् इव वर्तते।

५.२ मनोविज्ञानदृष्टिः

आधुनिकमनोविज्ञानमपि अनुभवस्य, चित्तस्य, चेतनाया च महत्त्वं प्रकाशयति।

अद्वैतदृष्ट्या—

- जगतः चिन्मात्रावभासत्वम्, मनसः वासनामूलत्वम्, अनुभवरूपस्य जगतः असत्त्वरूपता इत्यादयः अजातिवादस्य व्यावहारिकं समर्थनं कुर्वन्ति।

अतः अजातिवादः आधुनिकविज्ञानैः सह संवादशीलः, न तु प्राचीनदर्शनमात्रम्।

६. आध्यात्मिकमहत्त्वम्

अजातिवादस्य सर्वाधिकं महत्त्वं अध्यात्ममार्गे दृश्यते। यदि जगत् अनुत्पन्नः, यदि जीवः ब्रह्मैव, यदि बन्धमोक्षौ मिथ्यौ तर्हि साधकस्य कर्तव्यं केवलं आत्मज्ञानप्राप्तिः एव। अविद्याया निवृत्तिः एव मोक्षः। ज्ञानमेव साधनम्।

अजातिवादः अध्यात्ममार्गं सरलं करोति— न किञ्चित् नाशनीयम्, न किञ्चित् प्राप्तव्यम्, न किञ्चित् उत्सर्ग्यं, केवलं ब्रह्मस्वरूपस्य बोधः कर्तव्यः। तस्मात् अजातिवादः मोक्षमार्गस्य अन्तिम-अनुभवरूपं द्वारम्।

उपसंहारः

समग्रतया अजातिवादः अद्वैतवेदान्तस्य परमं सारतत्त्वम्। गौडपादाचार्येण प्रतिपादितं “न निरोधो न चोत्पत्तिः” इति वाक्यम् अद्वैततत्त्वस्य निखिलस्वरूपं बोधयति। जगतः स्वप्नवत् मायिकाभासः, ब्रह्मणः अविकारित्वं, जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं, बन्धमोक्षयोः कल्पितत्वम्— एतानि सर्वाणि अजातिवादस्य अवयवाः।

आधुनिकचिन्तनैः सह अजातिवादस्य संवादयोग्यता अद्वैतस्य शाश्वतजीवन्ततां द्योतयति। अयं सिद्धान्तः किञ्चन दार्शनिकगौरवम् एव न वहति, अपि तु अध्यात्ममार्गे आत्मानुभवस्य च मुख्यं द्वारम्। अतः निष्कर्षतः वक्तुं शक्यते— “अजातिवादः न केवलं अद्वैतदर्शने निबद्धः सिद्धान्तः, किन्तु विश्वतत्त्वस्य, मानवीयोपरि अनुभवस्य, मोक्षमार्गस्य च एकं जीवन्मुक्तिदर्शनम्”।

Endnotes

1. गौडपादः माण्डूक्यकारिका १-२
2. तत्रैव ३.४८
3. कठोपनिषद् १.२.१८
4. माण्डूक्यकारिका २.३२
5. Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, Vol. 2.
6. Dasgupta, *History of Indian Philosophy*, Vol. 1.
7. माण्डूक्योपनिषद् मन्त्रः 7
8. माण्डूक्यकारिका २.३२

Bibliography

- Gaudapada. *Mandukya Karika*. Translated by Swami Nikhilananda, Ramakrishna-Vivekananda Center, 1949.
- Radhakrishnan, S. *Indian Philosophy*. Vol. 2, Oxford University Press, 1952.
- Dasgupta, Surendranath. *A History of Indian Philosophy*. Vol. 1, Cambridge University Press, 1922.
- Shankara. *Gaudapada Karika Bhashya*. Translated by Swami Nikhilananda, Advaita Ashrama, 1995.
- Mahadevan, T. M. P. *Gaudapada: A Study in Early Advaita*. University of Madras Press, 1954.
- Muller, Max, editor. *The Upanishads*. Vol. 1, Dover Publications, 1962.
- King, Richard. *Indian Philosophy: An Introduction to Hindu and Buddhist Thought*. Edinburgh University Press, 1999.
- Puligandla, Ramakrishna. *Fundamentals of Indian Philosophy*. D.K. Print-world, 1997.